

P. M. M. KLEP

De eerste indruk die de lezer krijgt van dit grote werk¹ is, dat Erik Thoen zich heeft gewaagd aan een stoutmoedige onderneming. De late middeleeuwen vormen natuurlijk een 'moeilijke' periode. De informatie is gering, lacuneus, en veelal indirect. De te bestuderen wereld is heterogeen en verandert buitengewoon sterk en fundamenteel. Dat zijn op zichzelf al grote problemen. Thoens grote verdienste op het punt van de informatie is — ik zal het maar vast zeggen — dat hij op zeer originele wijze de staten van goed heeft toegevoegd aan ons historisch analyse-instrumentarium.

Bovendien draagt hij bij tot fundamentele kennis van twee 'macro-problemen' van de late middeleeuwen. Allereerst de fameuze langdurige laat-middeleeuwse crisis, die weer samengesteld is uit op en neergaande bewegingen met termijnen van 20 à 40 jaar. Waarom heeft deze grote crisis zich voorgedaan en waarom is die in Vlaanderen vrij mild geweest?

Om dit te begrijpen moeten allereerst de specifieke schommelingen en evenwichten van het dagelijks leven beschreven en doorgrond worden. Zijn de hevige *Hungerkrisen* werkelijk zo belangrijk als sedert Abel wordt verondersteld²? Deze 'malthusiaanse' bewegingen van economie en demografie op de half lange termijn kunnen wij door gebrek aan handige informatie slechts moeilijk peilen.

Tegelijk zijn er kennelijk fundamentele verschuivingen gaande die de korte middeleeuwse mensenslevens ver te boven gaan: zowel in de produktie, in de verdeling van de vruchten van de arbeid als in de machtsverdeling. Er zijn urbanisatie- en de-urbanisatieprocessen gaande. Er zijn veranderingen die behoren tot de institutionele sfeer, tot de crisis van het feodalisme, tot wat Guy Bois in zijn bekende interpretatie van Normandië in de periode 1300-1550 als 'mode de production' onderscheidt³.

En uiteindelijk rijst de vraag: waarop is de geconstateerde dynamiek van de half lange en de lange termijn te herleiden? Hier liggen flinke problemen voor de ambitieuze wetenschapper. Immers, hoe breder en heterogener het verschijnsel is dat men bestudeert, hoe beperkter de gegevens zijn, hoe langer de periode is, en hoe meer transformaties van delen van het maatschappelijk leven zich voordoen, des te transcendentaler—of op zijn minst hachelijker—'begrijpelijk maken' of 'verklaren' dreigt te worden.

De auteur ziet dit in en waarschuwt ons. Zijn bijdrage moet vooral begrepen worden als een presentatie van samenhangende 'principles of explanation'. Hij is op zoek naar een reconstructie van de normale leefwereld en naar 'cruciale' verklaringselementen voor veranderingen op de lange termijn, de laat-middeleeuwse crisis dus. In die zin — en dat is de andere grote verdienste van Thoen — heeft zijn regionale studie een historiografisch belang dat ver boven dat van de regio uitgaat.

Wegen van verklaring van de middeleeuwse crisis

Waarom was er een laatmiddeleeuwse crisis? Hoe denkt Thoen hierover? Zijn Gentse dissertatie van liefst 1345 bladzijden begint eigenlijk wat teleurstellend. In een inleiding van 13 bladzijden

1 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (Gent, 1988).

2 W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* (Hamburg, 1966).

3 G. Bois, *Crise du féodalisme. Economie et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle* (Parijs, 1976) 349-350.

krijgt de lezer een vraagstelling voorgeschoteld die geen vraagstelling is: de kennis van het Vlaamse platteland vergroten, géén *histoire des paysans*, géén onsamenhangende historische *potpourri* op zijn Frans, en ook géén *ekonomisme*. Er volgt geen algemene historiografische verkenning van het verschijnsel 'laat-middeleeuwse crisis' en haar verklaringen, ook geen aantekeningen van de auteur hierbij. Zodoende weten we niet, met welke uitgangspunten Thoen zijn thema's heeft geselecteerd en zijn herhaaldelijk als 'inductief' voorgestelde bronnenonderzoek heeft uitgevoerd. In de hoofdstukken blijkt, dat hij bewust heeft gekozen voor onderzoek met behulp van theoretische begrippen in het kader van, ja welke aanpak of 'theorie' eigenlijk?

Het is jammer, dat de auteur hier geen gerichte aandacht aan besteedt. Immers, een korte blik op de bestaande historiografie leert, dat de interpretaties nogal sterk verschillen. W. Abel ziet een essentiële 'malthusiaanse' spanning tussen de neiging van de bevolking te groeien en het fenomeen van achterblijvende produktie. Door de aanhoudende bevolkingsgroei gedwongen wordt steeds meer arbeid ingezet en daalt de arbeidsproductiviteit. Hierdoor neemt de schaarste aan voedsel steeds meer toe en stijgen de prijzen op lange termijn. Deze oplopende spanning veroorzaakt een fundamentele crisis, zowel regionaal als Europees, waarvan de gevolgen meer dan een eeuw voelbaar blijven. Op de korte termijn zijn er de 'normale' *Hungerkrisen* met forse sterftepieken, gevolgen van het mislukken van de oogst⁴.

Van der Wee legt het primaat van belangrijke regionale maatschappelijke veranderingen — inclusief het platteland — bij de stedelijke economieën en het al dan niet succesvol opereren van hun exportsector binnen de internationale handel. Simpel gezegd, gaat het met de steden goed, dan gaat het met hun netwerk en bijbehorend platteland goed, zowel qua bevolkingstoename als produktiegroei. De agrarische produktiviteit zal door innovaties op peil blijven en zelfs toenemen. Voor hem is de vijftiende-eeuwse crisis in Vlaanderen in de eerste plaats een crisis van de stedelijke export van de Vlaamse lakenindustrie. De nieuwe groeigolf in de zestiende eeuw is in zijn visie geografisch verschoven naar de Brabantse steden, speciaal Antwerpen. De Vlaamse economie blijft daardoor wat verweesd achter, hoewel de luxe-industrie sterk blijft⁵.

Anderen, zoals G. Bois, werken in een veel minder verstedelijkte omgeving. De feodaliteit is hier een welhaast dominerende factor. Gaat men — zoals Bois — ervan uit dat de boeren zeer sterk belast worden met een feodale rente, dan kan de laat-middeleeuwse crisisperiode vooral opgevat worden als een crisis van het feodalisme. Een groot deel van de dynamiek op lange termijn ligt besloten in reacties van de feodale machthebbers, die uitgelokt worden door bedreigingen van hun reële inkomenspositie — met name door tendentieel stijgende prijzen. Die prijsstijging wordt veroorzaakt door een 'malthusiaanse' daling van de arbeidsproductiviteit à la Abel. Dat had niet verkeerd hoeven aflopen, zo is de gedachte. Het doorzetten van de crisis is te wijten aan de maatschappelijke structuur. Zet eenmaal een daling in van het inkomen van de feodale heren, dan zullen zij de feodale lasten verhogen (en ook oorlog gaan voeren), waardoor de economische en demografische groei definitief ombuigt in neerwaartse richting en de crisis zich in een kettingreactie steeds verder verdiept. Bois verzet zich tegen de gedachte à la Chayanov, dat boeren een eigen logica van 'zelfexploitatie' hebben, die rekening houdt met externe invloeden zoals feodaliteit of markt, maar verder zeer onafhankelijk is⁶.

4 W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland* (Göttingen, 1972).

5 H. van der Wee, 'Een dynamisch model voor de seculaire ontwikkeling van de wereldhandel en de welvaart (12e-18e eeuw)' in: *Idem, Historische aspecten van de economische groei* (Antwerpen-Utrecht, 1972) 66-98; *Idem, 'Crisistypologie en structuurwijziging in de Nederlanden (15e-16e eeuw)', ibidem*, 100-127. *Idem, The rise and decline of urban industries in Italy and the Low Countries* (Leuven, 1988).

6 Bois, *Crise du féodalisme*, 358.

Kriedte hanteert een soortgelijk interpretatiekader, waarbinnen zowel—aan de produktiekant—de gewone krachten van overbevolking, dalende arbeidsproductiviteit en hongersnood actief zijn (de *Produktivkräfte*), met daarnaast—aan de verdelingskant—de interventie van de feodale macht (de *Produktionsverhältnisse*). Tegelijk drukt het opkomende stedelijke *Handelskapital*—gesteund door monopolies en privileges—de feodale machten opzij. Bovendien kan ook aan het toeval, de samenloop van omstandigheden, verklarende waarde worden gehecht. Zijn visie—direct verwant met Bois—draagt het karakter van een globale logische constructie waarbinnen—naargelang de regio—accenten gelegd kunnen worden⁷.

Waar staat Thoen nu eigenlijk? De indeling van zijn reusachtige boek leert al veel. Zijn thema's zijn: demografie, prijzen en lonen, de heren en hun inkomenspolitiek, en de economische activiteit van de plattelandsbevolking, inclusief landbouweconomische vraagstukken. Hij is verbluffend breed. Alles wijst erop, dat Erik Thoen het gedachtegoed van Bois als een soort heuristisch model heeft gehanteerd en vervolgens gekeken heeft waar hij uitkwam.

Ik concludeer echter ook, dat één lijn van redeneren impliciet al meteen buiten beschouwing blijft. Thoen verontschuldigt zich de stedelijke economie en de hierachter liggende handelsgeschiedenis niet te hebben bestudeerd. In 'zijn' deelgebied van Vlaanderen (in het zuiden van de provincie Oost-Vlaanderen) liggen ook niet zulke grote steden: Oudenaarde en Aalst zijn klein vergeleken met het naburige Rijsel, Doornik, Brugge, Gent, Antwerpen en Brussel. Hij besteedt trouwens op onderdelen veel aandacht aan stedelijke invloeden, zoals kredietverlening van stedelingen aan plattelanders en de rurale textielnijverheid. Toch rijst de vraag of het 'weglaten' van een zeer grote naburige stedelijke sector in zijn geval tot een bevredigende constructie van verklarende basisprincipes kan leiden. Zal door deze selectie van thema's niet automatisch koers worden gezet naar intemalistische, vooral agrarische en agrarisch-institutionele verklaringen?

Geeft men toe aan de beroepsziekte een boek achterstevoren te lezen, dan wordt uit de lange conclusie (1023-1090) veel duidelijk. De auteur schetst op fraaie wijze een samenhangende beweging van golven in produktie, bevolkingsevolutie, prijzen, lonen, lasten en investeringen gedurende de periode 1300-1580, bestaande uit op- en neerwaartse bewegingen van ieder ongeveer 30 à 50 jaar. Het gaat hier om de *Produktivkräfte*, de malthusiaanse spanningen op halflange termijn. De gehele periode wordt door hem getypeerd als een 'krisisperiode voor het agrarische leven' (1035), of—toch wel anders!—als een tijd van 'geremde groei' (1036), zonder echte instorting zoals elders in Europa. Omtrent het waarom hiervan ontwikkelt hij een Vlaamse verklaringsvariant.

Ten behoeve van de discussie zal ik eerst trachten enige opmerkingen te maken over enkele facetten van het brongebruik; daarna komt Thoens globale visie aan de orde.

De bronnenstudie

Het is de moeite waard nader in te gaan op de bronnen en methoden die Thoen heeft gebruikt om het beeld van 'golven' te kunnen construeren. Sommige bronnen en hun verwerkingsmethoden komen ons bekend voor, andere echter zijn nieuw. Zo berust het grootste deel van zijn demografische analyse op staten van goed, die op een geheel nieuwe manier geanalyseerd worden (deel I, 14-233). Aldus slaagt Thoen erin demografische variabelen te meten, zoals mortaliteit, levensverwachting, huwelijksgedrag, gezinssamenstelling (en verschillen tussen sociale klassen terzake) in een periode waarin geen demografische documenten bestaan! Ik kom hier uitvoerig op terug.

Bekender zijn de stads- en domeinrekeningen die de basis vormen voor de prijsevoluties en

7 P. Kriedte, *Spätfeudalismus und Handelskapital* (Göttingen, 1980) 9-27.

pachtreeksen die in deel II behandeld worden (234-299). Pacht- en cijnsboeken, rekeningen en andere beheersdokumenten dienen voor reconstructie van de economische en heerlijke macht van de adel in deel III (300-653). Aldus analyseert Thoen het economisch gedrag van de adel. Dit thema is uiteraard van groot belang, daar de Bois-historiografie nadruk legt op de neiging van de adel de boeren te exploiteren.

Voor de reconstructie van bedrijfseconomische aspecten zoals produktiviteitsgroei, oppervlakten van de teelten, produktiemiddelen, bedrijfsgrootte, investeringen, lonen en plattelandsnijverheid (654-1021) gebruikt Thoen een effectieve cocktail van pachtcontracten (in het bijzonder de passages over de lating der veldvruchten), exploitatierekeningen en tiendrekeningen, nog weinig gebruikte minuten van staten van goed, door hemzelf ontdekte registers van verkopen van veldvruchten op het veld, penningkohieren, enzovoort.

Het is een bijna halsbrekende tocht door een nogal woest bronnenlandschap waarin Thoen uitstekend de weg blijkt te kennen. De lezer volgt enigszins verbijsterd. Waar hij bij staat worden op het eerste zicht onvolledige en bedenkelijke, vaak nog nauwelijks gebruikte bronnen — die inlichtingen geven tot op het niveau van individuele personen—omgetoverd tot slimme *proxy's* van in de ogen van Thoen 'cruciale' maatschappelijke verschijnselen.

Ik kan onmogelijk de talloze deducties en interpretaties van het bronnenmateriaal bespreken. Niet dat zij onbelangrijk zijn: op allerlei plaatsen is Thoen op een vernieuwende en overtuigende wijze bezig. Ik zou de discussie willen beperken tot een betrekkelijk klein onderdeel van Thoens meesterstuk: de staten van goed als bron voor de demografie. Hier lijkt de bronnentechnische boog van Thoen wat overspannen te zijn.

Deze staten werden uit hoofde van verplichte rechtspraak opgemaakt van de erfenis van de (buiten)poorters van Oudenaarde en Pamele die een of meer wezen nalieten. Bovendien dienden staten opgemaakt te worden als er niet-poorters onder de erfgenamen waren. Daarnaast zijn er staten uit hoofde van vrijwillige rechtspraak, zodat ook kinderloze erflaters verschijnen. Ouders met uitsluitend gehuwde kinderen op het moment van hun overlijden zullen ontbreken, maar hun aantal kan niet groot zijn geweest, zo meent Thoen. Deze staten van goed informeren ons over de boedel en de samenstelling van de dan levende familie. De auteur heeft deze gegevens aangegrepen om er demografische *proxy's* van te maken en hier generalisaties op te bouwen⁸.

Allereerst de kwestie van de representativiteit. De lezer wordt in zijn oordeel wat belemmerd door het feit dat de auteur de representativiteit van 'zijn' staten niet poogt te kwantificeren. Het lijkt alsof de *armste* (buiten)poorterbevolking geen staten heeft nagelaten. Ook worden we niet ingelicht over verervingsgewoonten: moeten we aannemen dat de boeren *tot hun dood* hoofd van het huishouden bleven en hun eigendommen bleven bezitten, of droegen de meesten die op een zekere leeftijd over aan de volgende generatie en woonden zij verder (als niet-bezitter en niet-hoofd) in bij een (schoon)kind? Dit zou betekenen dat met name bij boeren die overleden zijn in de actieve arbeidsjaren staten van goed zijn opgemaakt en dat boeren die op hogere leeftijd zijn overleden veel minder staten hebben nagelaten. En tenslotte: hoeveel niet-poorters woonden er in Oudenaarde en omgeving? Een 'belangrijk deel' van de agrarische bevolking ontsnapt aan het onderzoek, zegt de auteur (27).

Blijft de kardinale vraag: van hoeveel procent van de hoofden van huishoudens van de kasselrij Oudenaarde zou bij overlijden een staat van goed opgemaakt zijn? Er moeten in 1458 en 1482 ruwweg 3500 hoofden van huishoudens op het platteland van Oudenaarde zijn geweest (incl.

8 Merkwaardig genoeg noemt Thoen de hier aangegeven methodische handelwijze (eigenlijk gewoon het maximaal uitknijpen van bronnen) de *induktieve methode*. Aangezien geschiedvorsing hoe dan ook inductief is, zou wellicht beter van een *indirekte* methode gesproken kunnen worden.

Pamele)⁹. In dit geval zouden we rond 1458 en rond 1482 in de kasselrij van Oudenaarde gemiddeld tenminste 100 rurale sterfgevallen van gezinshoofden en dito staten van goed mogen verwachten¹⁰. Thoen vindt—als ik hem goed begrijp—rond 1458 gemiddeld 53,5 rurale staten; rond 1482 zelfs 75,5¹¹. Als deze berekeningen juist zijn, hebben zijn staten een goede representativiteit, behalve misschien voor de arme bevolking¹².

Nu enkele voorbeelden van Thoens interpretaties. De curve van het *aantal* opgemaakte staten van goed per jaar blijkt een mooie proxy voor hevige sterftecrisis (47-48). Accoord. Maar hoe erg moet de curve uitslaan om te spreken over 'abnormale sterfte'? Als het aantal staten plotseling stijgt met tenminste 20%, lijkt Thoen te zeggen (zie tabel 1,47-48). Dit is in vele jaren het geval. Zodoende spreekt hij over 'omnipresente' abnormale sterftecrisis (49), zowel in de ruimte als in de tijd en relateert bij de uit de literatuur zo bekende 'grote' crises die de maatschappij volkomen verstoren. Een nogal grote stap dus.

Gezien de marges van representativiteit en ook gezien de grote variabiliteit van sterftecurves in normale perioden van bijvoorbeeld de achttiende eeuw heb ik hier enige twijfels bij. Moet de conclusie niet eerder zijn, dat de abnormale sterfte slechts af te lezen valt aan de zéér sterke verhogingen — boven de 80% —, die bij Thoens buitenpoorters in de periode 1350-1550 een tiental keren aangetroffen worden? We weten toch zeker, dat de totale bevolking na 1458 geen daling ondervindt?¹³

Vervolgens tracht Thoen aan te tonen, dat de 'regelmatige abnormale sterfte' (52) bevestigd wordt door een hoog sterftecijfer. Vergeet niet: rechtstreekse gegevens over sterftegevallen en bevolkingsomvang zijn er niet! Thoen is echter niet voor één gat te vangen. Hij berekent voor de deelbevolking van de buitenpoorters-gezinshoofden van Aalst in de periode 1395-1425 een gemiddelde sterfte van 38,4 %. Op basis hiervan schat hij voor de *totale* bevolking het gemiddelde sterftecijfer gedurende deze 30 jaar op 55 %. Dat is hoog. De gemiddelde levensverwachting komt uit op slechts 18 jaar.

Dit betekent mijns inziens een verlies van de helft tot driekwart van de bevolking tussen 1395 en 1425, misschien nog meer indien er netto emigratie optreedt. Is een dergelijke enorme ineenstorting waarschijnlijk? Het lijkt van niet. Op basis van een andere berekening zou ik een gemiddelde sterfte van rond de 37 % en een levensverwachting van ongeveer 28 jaar willen voorstellen. Dit betekent: stagnatie in bevolkingsgroei¹⁴.

9 Zie Thoen, *Landbouweconomie*. 36-39. In 1458 zijn in de kasselrij 19.005 inwoners. In 1482:19.879. In 1552:23.131. Mogelijk bevat de stad een plattelandsgebied met buitenpoorters.

10 Daar niet alle personen boven de 20 jaar gezinshoofd (mannelijk gezinshoofd of weduwe!) zijn heeft de deelbevolking van 'gezinshoofden' een andere leeftijdsopbouw dan de 'bevolking van 20 jaar en ouder'. We moeten aannemen dat de gezinshoofden relatief kleinere klassen 20- tot 30-jarigen hebben dan de totale groep van personen van 20 jaar en ouder tezamen. De sterfte van de gezinshoofden lijkt me beduidend hoger te zijn dan die van de deelbevolking boven de 20 jaar of 25 jaar. Deze zal wellicht ongeveer overeenkomen met die van de deelbevolking boven de 30 (of 35 jaar). Als we aannemen, dat de lange termijn-sterfte onder de rurale gezinshoofden ongeveer 38% is (hetgeen overeenkomt met de bevindingen van Thoen ten aanzien van de buitenpoorters van Aalst tussen 1395 en 1431, zie Thoen, 76) en onder de stedelijke gezinshoofden ruwweg 50%, betekent dit een lange termijn-gemiddelde van respectievelijk 108 rurale en 65 stedelijke sterfgevallen van gezinshoofden per jaar.

11 Zie Thoen, *Landbouweconomie*, 1147-1148 en 1153. Mogelijk zitten in de schatting van de stedelijke bevolking een aantal buitenpoorters.

12 Hier staat tegenover dat het aantal gevallen van dodemansrechten (gebruikt als graadmeter voor sterfte) zeer klein is. De deducties moeten hier mijns inziens als zeer onbetrouwbaar worden bestempeld.

13 Zie noot 9.

14 In noot 10 heb ik reeds aangegeven dat de sterfte van de gezinshoofden (waar het hier om gaat, zie Thoen, *Landbouweconomie*, 67) mijns inziens hoger gesteld moet worden dan de sterfte van de totale bevolking boven de 20 jaar en mogelijk overeenkomt met die van de deelbevolking boven de 30 (of 35) jaar. Zodoende kunnen we aannemen dat de door Thoen waargenomen lange termijn-sterfte onder de rurale gezinshoofden van 38,4% overeenkomt met een sterfte voor

Thoens verdere gevolgtrekkingen inzake sterfte kan ik dan ook niet allemaal delen (85vlg.). Mijns inziens blijven het toch de sterftepieken die de bevolkingsgroei plotseling 'afromen'. Thoen ziet zich door zijn lage cijfers rond 1400 genoodzaakt voor de vijftiende eeuw een lange termijnproces van *flinke stijging* van de levensverwachting te veronderstellen (99).

Dezelfde staten van goed maken het mogelijk ook de gezinssamenstelling van talloze overleden poorters te reconstrueren. De curve van het gemiddeld aantal ervende kinderen is een demografische conjunctuurmeter, zegt Thoen (115). Hetzelfde geldt voor de curve van het percentage ervende dochters dat gehuwd blijkt te zijn. Wat slim! Bewegingen in allerhande demografische variabelen worden afgeleid. Aangezien Thoen hier volstrekt nieuwe dingen doet wil ik hier graag bij stil staan en ook hier trachten enige kritiek te formuleren.

Thoen geeft jammer genoeg geen systematische behandeling van het probleem van de *interne afhankelijkheid* van de informatie die hij afleidt uit de staten. Immers, de informatie die de staten van goed geven is de 'foto' gemaakt bij een alles bepalende gebeurtenis: het overlijden van een erflater, onderworpen aan de sterftেকans van volwassenen op *dal* moment. De leeftijden van de overledene en de gefotografeerden ontbreken helaas.

De foto vormt tegelijk een *cumulatie van de unieke demografische geschiedenis van het huishouden* tot dan toe, een soort echo of bezinksel van ongedateerde, vroegere gebeurtenissen die de erflater en zijn directe verwanten zijn overkomen: het al of niet vroeg getrouwd zijn van de overledene, het al of niet jong overlijden van zijn vrouw (of: haar man), het al of niet hertrouwen, het aantal geboorten, de sterftegevallen onder de kinderen, de huwelijkskans van de kinderen, enzovoort). Hieraan zitten mijns inziens twee problemen.

Het eerste probleem betreft de mate waarin de leeftijd van overlijden van de erflater de informatie beïnvloedt. Bij een volkomen constante demografische ontwikkeling van de regio zullen de foto's in een bepaald jaar sterk verschillen naargelang de leeftijd waarop de erflater is overleden. Naarmate hij of zij ouder is, zullen er meer kinderen geboren zijn en zullen er meer gehuwde kinderen zijn. Om toeval uit te schakelen heeft de auteur tienjaarlijkse gemiddelden genomen. Is het probleem daarmee de wereld uit? Ik denk van niet.

Zal in perioden van hoge sterfte onder ouders niet gemiddeld een heel andere 'foto' ontstaan dan in de perioden van normale of lage sterfte onder ouders? Bij hoge sterfte zullen de kinderen relatief jong zijn en zullen er veel minder gehuwde dochters zijn. Maar betekent dit, — zoals de auteur lijkt te interpreteren (156) — dat in deze periode de nuptialiteit laag is? Ik meen van niet, integendeel. Bij hoge sterfte onder ouders zal er toch jonger en in groter getale gehuwd worden?

Als het *aantal* in de staten van goed genoemde kinderen toeneemt, betekent dit dan een stijgende huwelijksvruchtbaarheid en nataliteit of lagere kindersterfte in de voorgaande periode (157) of gaan de ouders later dood? Is er echt een hogere huwelijksleeftijd van ouders als het aantal genoemde kinderen afneemt (162)? Of overlijden de ouders vroeger? Als het percentage *gehuwde* kinderen in de staten toeneemt, betekent dit dan dat er demografische veranderingen zijn opgetreden (lagere huwelijksleeftijd van de kinderen, hogere huwelijksfrequentie van de kinderen) of gaan de ouders later dood (157)?

Ook interpretaties van combinaties van aantallen kinderen en percentages gehuwde dochters zoek ik in dezelfde richting. Als in de jaren 1480-1489 het aantal genoemde kinderen zeer hoog is (3,7) en tegelijk het aantal gehuwde kinderen laag, dan wijst dat mijns inziens op hoge sterfte onder de ouders. Dit gaat ook op voor de jaren 1490-1509, als het aantal genoemde kinderen lager is en tegelijk het aantal gehuwden onder hen hoger. Het is mijns inziens niet bewezen dat

de totale bevolking van 37‰ en een levensverwachting van 28 jaar. Laat men de sterftepieken 1393 en 1404 buiten beschouwing dan zouden de cijfers rond de 28 ‰ en 35 jaar komen te liggen.

er iets qua nataliteit of nuptialiteit van de kinderen veranderd is (161). Veranderingen in de sterfte onder de ouders lijken me dermate bepalend voor de informatie, dat ik toch wel aarzelingen moet hebben bij de interpretaties van de auteur inzake de globale evolutie van huwelijksduur, huwelijksintensiteit, fecunditeit en gezinsgrootte.

Ook stelt de auteur vast, dat het aantal overlevende kinderen van de minstbedeelde poorters in 1440-1409 veel lager ligt dan die van de rijkste (206-207), namelijk 3 tegen 4,2. Als voornaamste variabele ziet hij verschillen in vruchtbaarheid, niet verschillen in mortaliteit, met als argument dat er meer gehuwde dochters zijn bij de armsten (17%) dan bij de rijksten (13%). Mij valt op, dat het percentage gehuwde dochters voor *alle* groepen in de jaren 1400-1409 zeer gering is. In de rest van de eeuw is minstens 40% van de rijke ervende dochters gehuwd. Waarom zou de mortaliteit van de ouders in de jaren 1400-1409 dan niet voor alle groepen de dominante factor zijn: vooral (zeer) jonge kinderen in de staten, bij de rijksten echter relatief de meeste overlevende kinderen? Ook in dit interessante geval van 'differentiële demografie' zou ik uit de verschillen in kindertallen geen deducties omtrent verschillen in huwelijksvruchtbaarheid bewezen achten.

Op grond van bovenstaande overwegingen neem ik voorlopig aan, dat de staten van goed sterkere informatie geven over de mortaliteit dan over de procreatieve factoren. Hoewel de auteur zijn reconstructie 'onbevooroordeeld' en 'geloofwaardig' noemt (228), lijkt hij ook zelf toe te geven, dat de gegevens (nog) teveel uiteenlopende scenario's kunnen ondersteunen, waarbij met name mogelijke variaties in nataliteit en nuptialiteit (161, 218-219). Het verschil is echter niet onbelangrijk als men demografische ontwikkelingen wenst te bestuderen.

Dit geldt des te meer — en zo kom ik tot een conclusie van deze opmerkingen — omdat de auteur in feite er voorstander van is de hevige sterftecrises een veel minder groot gewicht te geven in de Vlaamse demografie. Het in de literatuur woekerende 'autoregulerend (malthusiaans) mechanisme' (van bevolkingsgroei op halflange en lange termijn) zou in zijn visie *niet* bepaald zijn door de sterftepieken. Tegelijk wil hij veranderingen aan de procreatieve kant opwaarderen (231-232). Ik denk, dat hij de discussie op dit punt van prachtige brandstof heeft voorzien. Overtuigd ben ik (nog) niet.

Tegelijk merk ik op, dat veranderingen in de migratie (met name naar de grote steden) in de demografische wereld van de auteur niet echt geïntegreerd zijn. Thoen onderstreept niettemin, dat relatief minder migratie naar de steden grote gevolgen heeft voor de demografie van het platteland: onder meer minder sterfte onder de erfgenamen van de plattelanners en een restrictievere nuptialiteit. Zijn veranderingen in migratie misschien nog dominanter dan sterfte en vruchtbaarheid? Relativeren deze migratiewisselingen de explicatieve kracht van welk 'autoregulatie-'mechanisme dan ook? Het is te hopen, dat de auteur deze niet onbelangrijke kwestie nog in verdere publikaties aan de orde stelt.

Nog even terugkerend naar de algemene interpretatieproblemen van de staten van goed zou ik nog kort een tweede probleem willen aanroeren. Dat ligt in de ongelijktijdigheid van enerzijds het moment van de historische informatie en anderzijds de demografische verschijnselen die de auteur wil bloot leggen. In de staten van goed weerklinkt een kakafonie van demografische en economische echo's met uiteenlopende lengten van 10, 20, 30, misschien 40 of 50 jaar. Naarmate ouders later overlijden (en doordat we de leeftijden niet kennen weten we eigenlijk niet goed wanneer dat het geval is) neemt die kakafonie nog in sterkte toe. Sterftegolven van 30 jaar geleden werken door, maar ook een huwelijkswoede van 20 jaar geleden en een grote crisis van 5 jaar geleden. Hoe moet je daar uit komen? Als ik het goed zie, interpreteert de auteur zijn curves (van tienjaarlijkse gemiddelden) nogal direct. Een hoogtepunt van de nataliteit wordt

verondersteld in het decennium waarin het gemiddeld aantal kinderen per staat van goed het hoogste is (161). Zou dat niet het decennium ervoor kunnen zijn, of zelfs nog verder terug? Verschuiven hierdoor zijn bevindingen niet qua datering?

De globale verklaring van de crisis

Na deze wat technische discussie omtrent enkele demografische interpretaties van de staten van goed — waarmee de vele andere gebruikswijzen van de staten niet aangevochten worden! — wil ik thans terugkeren naar de concluderende tekst van Thoen en de manier waarop hij de door hem zo fraai getraceerde golven van bevolking en economie verder analyseert en verklaart. Ter ondersteuning van een verklaring voor deze golven analyseert Thoen vijf door hem geselecteerde elementen uit de 'productie-organisatie' zoals hij dat noemt. In de eerste plaats constateert de auteur over de gehele periode een opmerkelijk grote productieflexibiliteit. Omschakelingen van intensieve naar extensieve productie verlopen vlot. Hij wijst erop, dat het gewoonrecht en de *Flurzwang* geen grote invloed hadden.

Als tweede element noemt Thoen het geld. De Vlaamse plattelandseconomie is sterk gecommmercialiseerd en gevoelig voor prijsveranderingen. Men zou dan denken, dat de auteur meent dat de economie des te sterker een algemene crisis ondergaat. Doch Thoen bekijkt de factor geld met name langs de investeringskant. In groeiperioden constateert de auteur flinke kredietverschaffing door stedelingen door middel van rentekoop. Dit geld werd vooral aangewend voor productieve aankopen en bouwactiviteiten. Aktieve investeringen door verpachtende eigenaars waren veel minder belangrijk, tenzij boerderijen verwoest waren.

De koop van renten door stedelingen legde overigens een steeds zwaardere last op de landbouweconomie, vooral in de fasen van neergang. Hier werd een element van de feodaliteit gecontinueerd, zo meent de auteur (1045). De steden als feodale heer, als usurpatoren van agrarisch inkomen? Is de auteur hier niet te somber? Betekende de mogelijkheid van renteverkoop niet een sterk pep- en reconversiemiddel voor de economie? Ik heb wat bezwaren tegen het wegpoetsen van mogelijke positieve invloeden van de steden en tegen de impliciete voorstelling dat tegenover rentebetaling geen economische tegenprestatie heeft gestaan.

Het derde element betreft de bedrijfsgrootte. De graad van proletarisatie is naar het oordeel van de auteur wat lager dan in de veertiende en de (laat-) zestiende eeuw. Het fenomeen van de kleine boer met 4 tot 10 ha en één paard, van wie aangenomen wordt dat hij autoconsumptief is ingesteld, lijkt wat te zijn versterkt. Dit betekent volgens Thoen, dat een groeiend deel van de landbouwsector in de sfeer van lage arbeidsproductiviteit en weinig productie voor de markt terecht gekomen moet zijn.

Het vierde element betreft de rurale textielnijverheid. Thoen heeft ontdekt, dat deze nijverheid reeds in de vijftiende eeuw een belangrijke rol heeft gespeeld en verborgen werkloosheid heeft gemilderd; in de zestiende eeuw is er zelfs sprake van een enorme expansie. De Vlaamse rurale oriëntatie op loonarbeid is door deze huisnijverheid gecontinueerd. Het wordt echter niet helemaal duidelijk in hoeverre deze huisnijverheid door de steden georganiseerd is, mogelijk als alternatief voor de lakenindustrie.

Het laatste element wordt de 'surplus-extractie-organisatie' genoemd. Hierover is in de literatuur al veel gezegd. In feite behoort dit element mijns inziens niet tot de 'productie-organisatie', maar ligt het in de sfeer van de distributie, de verdeling van het (regionaal) inkomen tussen producenten en machthebbers/grondeigenaren. Zoals boven aangegeven, komen we hier in het hart van de fundamentele verklaring van de crisis. Welk belang hecht Thoen aan dit element? Wat hij vindt is in meerdere opzichten verrassend.

In de eerste plaats weet hij aan te tonen dat de graaf er al voor 1300 in geslaagd was — onder meer door aan de steden vrijheden toe te kennen — de rechtsmacht van de heren binnen hun eigen domeinen uit te hollen. Er ontstond een justitie-apparaat buiten de heren om. Toen hun reële inkomens begonnen te dalen waren zij niet meer in de mogelijkheid hun heerlijke rechten op te schroeven. De karweien op het land en de hoeve van de heer en andere lasten bleven gering. De inflatie in de periode 1330-1380, 1420-1430 en 1460-1490 (251) deed de reële opbrengst der geldrenten sterk verminderen.

De fiscale druk van de graaf door middel van beden kwam ervoor in de plaats, maar tot diep in de vijftiende eeuw was deze niet zwaar, waardoor de plattelandsinkomens lang gespaard bleven. Wel kwamen de onregelmatig geheven directe (oorlogs)belastingen soms hard aan. Ook de concrete gevolgen van oorlogen — uiting van de surplus-extractie-organisatie zegt Thoen — brachten zware lasten met zich mee, hoewel veel minder dan in vele streken in Frankrijk.

De historiografische verrassing is natuurlijk dat in het Vlaanderen van 'de tijd van Thoen' de feodaliteit al praktisch niet meer bestond! Het wordt me echter niet helemaal duidelijk hoe Thoen de interpretatie van de laat-middeleeuwse crisis à la Bois en Kriedte nu ziet. Hij lijkt de feodale heren — met hun investeringen-afremmende 'surplusextractie' — in te wisselen voor al even fnuikende reacties van grootgrondbezitters. De langdurige crisis van de laat-middeleeuwse plattelandssamenleving in Vlaanderen is — als ik hem goed begrijp — ondanks alles in belangrijke mate veroorzaakt door het *domeinbeheer van de heren*.

Doorslaggevend in de prijsbepaling van de pachten, zo zegt hij, is de confrontatie der machtsverhoudingen tussen eigenaars en pachters (379). Elders zegt hij, dat de pachtprizen slechts gedeeltelijk resultaat zijn van vraag en aanbod. De evolutie wordt vooral bepaald door de noden van de eigenaars (531). Hiertoe laat hij zien hoe in de eerste helft van de zestiende eeuw de ene grondeigenaar (die veel voedsel moet kopen en met stijgende prijzen geconfronteerd wordt) sneller pachten verhoogt dan de andere (die minder sterk stijgende kosten heeft, bijvoorbeeld lonen die nominaal hetzelfde blijven en reëel dalen). In perioden waarin *alle* grondbezitters in geweldige geldnood zitten, proberen zij zelfs pachten te verhogen in perioden met dalende graanprijzen.

Deze omslag van aanvankelijke laksheid naar latere neiging tot uitpersen is echt interessant. Wel rijst de vraag waarom de boeren die hogere pachten moesten betalen niet wegliepen naar goedkopere eigenaren. Dit zou betekenen, dat de grondmarkt zeer sterk gesegmenteerd was. Valt dit nader te bewijzen? Men kan zich voorstellen dat verpachtende grondeigenaren in bepaalde perioden laks 'moesten' zijn, omdat de boeren alternatieven hadden: niet-verpachte boerderijen in de buurt, cijnsgrond, expansie van de huisnijverheid of: migratie naar de steden.

De auteur heeft hier opnieuw zeer interessante verschijnselen ontdekt en beschreven. Terwille van de discussie permitteer ik mij opnieuw enkele opmerkingen. Is het nu volledig bewezen, dat het domeinbeheer van de heren de laatmiddeleeuwse crisis in Vlaanderen heeft veroorzaakt of bestendigd, c. q. verdiept? Allereerst wordt me niet duidelijk of de verpachte domeinen het hoofdbestanddeel uitmaken van de totale Vlaamse landbouweconomie. De heerlijke lasten lijken in macro-economisch opzicht licht te zijn. Thoen relateert deze lasten toch immers zeer sterk voor de periode tot ongeveer 1450? Daarna zijn het vooral belastingen van de graaf, vooral in oorlogssituaties.

Kenmerkend voor 'Bois-achtige' feodale lasten die de *productiviteit* fundamenteel aantasten is de semi-permanente 'extractie' van het volledige extra produkt. Is het 'pachtbeleid' echt fnuikend geweest voor de arbeidsproductiviteit (en bevolkingsomvang) op (half-)lange termijn? Zijn hierdoor crises beslissend verdiept en verergerd? Welke aanwijzingen zijn daarvoor?

Zijn de oude heerlijke cijnzen belastend geweest? Ik wil graag aannemen, dat in perioden van dalende graanprijzen (na 1390, in de zeer wisselvallige periode 1440-1470 en 1490-1500) de oude renten relatief weer zwaar op het boereninkomen gaan wegen. Nieuwe renten verergeren dit. Maar er is forse inflatie. En er staan toch investeringen tegenover? Mij lijkt dat de auteur een heel zwaar accent legt op korte-termijn liquiditeitsproblemen bij de boeren, speciaal in perioden van dalende prijzen.

Zou er niet een alles beheersend proces van herverdeling van het inkomen tussen produktiefactoren gaande zijn geweest? Daar zijn vanaf 1450 stevige indicaties voor: de pachtprijzen ondergaan een lange-termijnstijging (de bedrijfsinkomsten ook) en de lonen een lange-termijndaling. Kennelijk daalt de arbeidsproductiviteit op lange termijn.

Ook op de half lange termijn blijken na perioden van bevolkingsgroei de lasten van de eigenaars sterk toe te nemen en tot spanningen aanleiding te geven. Tekenen van schaarste aan grond? In een dergelijk scenario daalt de vergoeding voor arbeid en stijgt de prijs voor de grond. Het agrarisch produkt zal door tendentieel oplopende pachten steeds meer bij de eigenaren — en ik denk dan niet zozeer aan de heren, maar wel aan de 'eigen' boeren en de naar alternatieve investeringen zoekende steden — belanden. Dat is geen kwestie van beheer, het voordeel wordt de eigenaren door gewijzigde schaarsteverhoudingen in de schoot geworpen. Dus toch de wet van vraag en aanbod?

Dit mechanisme is niet altijd werkzaam. Immers stijgende bevolkingomvang hoeft niet altijd te leiden tot stijgende vraag naar grond. Omschakeling naar intensieve landbouw (dankzij een flexibele produktie-structuur), tijdelijk gunstige mogelijkheden voor emigratie naar de steden of uitbreidende huisnijverheid kunnen een tijdlang een groeiende bevolking absorberen en pachtstijging afremmen. Thoen denkt vooral in termen van oppositie van grondgebruikers (650), maar hoe lang zou die stand houden als zij niet in één blok georganiseerd was?

Bij al deze pogingen tot 'fundamentele' verklaring van de crisis in ruraal Vlaanderen zou ik de vraag naar voren willen brengen of een autonome verklaring, een intra-Vlaamse verklaring kan worden gevonden voor zoiets internationaals als de laat-middeleeuwse crisis. Ik heb reeds gewezen op de invloed van de de-urbanisatie op de regionale economie. De vraag naar grond is door deze processen geweldig aangezwengeld. Maar bovendien is deze crisis voor een belangrijk deel op een onvermijdelijke manier 'geïmporteerd', met name door scherpe dalingen van de internationale graanprijzen en het wegvallen van grote industriële afzetmarkten voor de Vlaamse steden. Deze twee verschijnselen moeten een zeer zware impact hebben gehad op een zo sterk gecommercialiseerde economie als die van Vlaanderen.

Des te frappanter is dan het milde karakter van de crisis. Dat kan slechts verklaard worden uit een initieel hoog niveau van produktiviteit en een succesvolle 're-agrarisering' van de economie. Dit succes zal mogelijk geweest zijn door stedelijke investeringen in de landbouw, door de grote produktieflexibiliteit in de agrarische economie (zoals die door Thoen is aangetoond), en misschien ook door de rurale huisnijverheid.

Hoe denkt de auteur over de verklaring van het milde karakter van de crisis? Hij wijt de crisis als zodanig in belangrijke mate aan de inkomenspolitiek van de heren (1066,1073). Is de crisis in Vlaanderen nu zwakker dan elders geweest, omdat de feodale invloeden relatief meer uitgeschakeld waren? Zo sterk volgt hij Bois nu ook weer niet. De auteur reconstrueert een prachtige concurrentieslag tussen machtsgroepen (heren-graaf-steden), die 'surplusextractie' nastreven, waarin het platteland lange tijd de bekende lachende partij is. Hij vermeldt ook de veertiende- eeuwse inflatie, die de druk der cijnzen sterk doet afnemen en de opkomst van de linnennijverheid.

Maar ook legt de auteur de nadruk op positieve invloeden van de stedelijke sector. Terecht beklemtoont Thoen de doorwerking van positieve stedelijke effecten in de *voorafgaande* periode (1077). In de dertiende eeuw werd een modernisering van de agrarische produktiestructuur (flexibiliteit, nieuwe landbouwwerktuigen verwezenlijkt, die de crisis nadien heeft getemperd. Hier komt dus het produktiviteitsargument om de hoek. De auteur ziet ook positieve, crisisafdempende invloeden van de stedelijke sector *tijdens* de crisis, namelijk door rentekoop (935). Toch krijg ik de indruk, dat hij deze invloed slechts van betekenis acht in korte groeifasen (1075) en buiten beschouwing laat bij de verklaring van het milde karakter van de crisis (1080-1083).

De vraag rijst, of deze stedelijke kredietverlening — en ook aankopen van boerderijen door stedelingen—niet meer is dan incidenteel. Moet zij niet begrepen worden als een omschakeling van commerciële en industriële investeringen, als een defensieve belegging van de grote stedelijke sector? Deze 'traditionalisering' van stedelijke investeringen zien we wel meer optreden in stedelijke stagnatie- en crisisperiodes, vooral als er een produktieve landbouwsector in de nabijheid is¹⁵. De stedelijke crisis moge dan een demografische last voor het platteland hebben betekend, is het niet mede dankzij deze verschuiving van beleggingen, dat de crisis in Vlaanderen zo mild is uitgevallen?

Concluderend: in Thoens globale visie is de stedelijke en buitenregionale invloedsector slechts van beperkte betekenis en wordt veel nadruk gelegd op machtsverhoudingen en het domeinbeheer met de daarachter schuilgaande logica. Het zal duidelijk zijn, dat ik de neiging heb de accenten andersom te leggen, met de veronderstelling dat een redelijk succesvol 're-agrariseringsproces' van de hele regio een oplopende schaarste van de grond en een dalende arbeidsproductiviteit—en daarmee een crisis — niet heeft kunnen ontlopen. Of is dit wat Thoen bedoelde met het door hem bij voorbaat afgewezen abstract *ekonomisme* (4)?

De hierboven omwille van de discussie gepermitteerde vragen konden slechts gesteld worden, omdat Erik Thoen het onderzoek naar de laat-middeleeuwse crisis een enorm stuk verder gebracht heeft. Hij heeft een vernieuwend en stimulerend boek geschreven. De talloze verschijnselen die hij ontdekt en begrijpelijk gemaakt heeft heb ik onmogelijk allemaal kunnen bespreken. De lezer zal begrepen hebben, dat het boek van Thoen een bijna onvoorstelbare rijkdom aan nieuwe gegevens, vernuftige combinaties en soms vérgaande interpretaties bevat. Het prikkelt de discussie. Kortom: een magistrale dissertatie.

15 P. M. M. Klep, 'Urban decline in Brabant. The traditionalisation of investment and labour (1374-1806)' in: H. van der Wee, ed., *The rise and decline of urban industries in Italy and the Low Countries* (Leuven, 1988) 282.

Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden: verduidelijkingen van het verklaringsmodel en bedenkingen bij twee recensies¹

ERIK THOEN

De demografische reconstructie: fictie of realiteit ?

Aan de relatie tussen economie en demografie binnen onze regio werd in ons boek veel aandacht besteed. Direkte bevolkingsgegevens zijn evenwel zeldzaam. Om dit te ondervangen werd een beroep gedaan op minder directe bronnen. De hoofdbron werden de (in geresumeerde vorm bewaarde en in registers overgeschreven) boedelbeschrijvingen van de buitenpoorters van Oudenaarde. De demografische informatie die hieruit is afgeleid werd echter aangevuld met diverse oudere bronnen zoals (zeer zeldzame) jaarlijkse optekeningen van buitenpoorters, cijnsregisters, heerlijke rekeningen en poortersboeken. Het is vooral Klep die in zijn discussie-recensie de methode en de resultaten van onze demografische analyse ter discussie stelt.

Klep levert in zijn recensie kritiek op twee niet onbelangrijke terreinen. Enerzijds zet hij vraagtekens bij mijn cijfers en conclusies aangaande de mortaliteit; anderzijds zet hij een aantal twijfels op een rij betreffende de bruikbaarheid van de genoemde staten van goed als bron voor de studie van reproductiecapaciteit van de bevolking. Aangaande de mortaliteit bevestigt een ruime waaier van bronnen de *opinio communis* betreffende de grote rol die deze factor heeft gespeeld in de evolutie van de bevolking in de late middeleeuwen. Vooral tot het midden van de vijftiende eeuw lijkt de sterfte zodanig hoog geweest te zijn dat andere determinanten zoals de huwelijksleeftijd van geringere betekenis waren; wellicht was de huwelijksleeftijd zelfs vrij laag om de sterfte op te vangen. Klep schijnt dit niet zo begrepen te hebben, maar hierop komen we nog terug. In onze analyse hebben we erop gewezen dat de gemiddelde mortaliteit en de mortaliteitsschommelingen van even groot, zo niet groter belang waren dan de enkele grote algemene sterftecrisissen die in de literatuur bekend waren.

Op een aantal van deze stellingen heeft Klep kritiek. In zijn betoog gaat Klep echter voorbij aan een aantal bijkomende bewijzen die in ons boek te vinden zijn. Bovendien gaat hij uit van een extreem hoge huwelijksleeftijd en is zijn kritiek niet steeds consequent.

Hij betwist het belang van de schommelingen van de sterftecijfers in genoemde periode onder meer 'gezien de grote variabiliteit van sterftecijfers in normale perioden van bijvoorbeeld de achttiende eeuw'. Welnu, ik ken geen enkele achttiende-eeuwse sterftecijfer waar de schommelingen zo uitgesproken zijn als in de door ons gepubliceerde reeksen, vooral degene die betrekking hebben op de decennia rond 1400. Uit onze (door Klep onbesproken) grafiek op bladzijde 56 blijkt dat het aantal schommelingen tussen 1350 en 1420 veel groter was dan in de daaropvolgende periode (met uitzondering van 1540-1560). Dit is precies in de periode waarin de 'gemiddelde' mortaliteit per duizend inwoners op basis van een geheel andere bron (de buitenpoorterslijsten van Aalst) het hoogst bleek te zijn. Hier komen we enkele lijnen lager op terug. Maar ook nog op een eenvoudiger manier kan het belang van de opeenvolging van (kleinere) mortaliteitscrisisen worden aangetoond. In de door Klep wel vermelde tabel op de

1 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (2 dln.; Gent, 1988). De lezer die mijn boek niet ter hand heeft kan zich behelpen met: E. Thoen, 'Economie rurale et démographie en Flandre pendant le bas moyen âge et le début des temps modernes. Test-case: Les châtellenies d'Audenarde et d'Alost (fin du X^{VI}e - première moitié du XVe siècle)' in: E. Acrts, H. van der Wee, ed., *Recent doctoral research in economic history* (Leuven, 1990) 31-39.